

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 359 – 365

IMAGE OF NATIONAL MENTALITY IN A. KEKILBAEV'S ROMANS

A. E. Turysbekova

Zhetysu State University after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.
 E-mail: asem.erikovna85@gmail.com

Key words: Tasbakany dauly, Tasbakany shobi, Beskonak, Kus zholy, Tan zhuldyzy, Zharyk zhuldyz.

Abstract. The nation remains the nation, when there is the great moving force, putting it in one number with progressed nations of the world: riches of bowels, managing kinds, methods and receptions of their introduction, customs, traditions, the oral literature, the written literature and art achievements. The ability to rally through language the representatives of other nation, the politician and legal bases. Investigating national mentality in the works of A. Kekilbaev is shown in a nationality, a nationality, force of the state, in original qualities, for the purpose of opening scientific novelty, having armed with a knowledge in the area of history and ethnopsychology, ethnopedagogics, the Kazakh literature and culture, literature study sciences, a national history, psychology, ethnography, geography, natural sciences and Islamic religion, we consider it an investigatable theme as making part of this knowledge.

To find in heroes of stories, novels of A. Kekilbaev display of the national mentality, opened by writers on the basis of theoretical, historico-philosophical, ethnopedagogical sights. The purpose of the research we put the analysis of, how they in the heritage have opened national mentality.

ӘОЖ 82:81-26(092)(=512.122)

Ә. КЕКІЛБАЕВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТТІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Ә. Е. Тұрысбекова

I. Жансүгіров атындағы Жетісү мемлекеттік университеті, Талдықорған, Қазақстан

Түйін сөздер: Тасбақаның дауылы, Тасбақаның шебі, Бесқонақ, Құс жолы, Таң жұлдызы, Жарық жұлдызы.

Аннотация. Жазбаша қазақ әдебиетінің бай салт-дәстүрлеріне негізделген Ә. Кекілбаевтың әңгімелері, повестері мен романдарында әдеби-теориялық негізде көркем салт-дәстүрлер мен олардың арақатынасы және шығармалардың жете зерттелуі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу жұмысында қазақ менталитет терминіне теориялық анализ беріліп, оның генезисі анықталады. Ә. Кекілбаевтың әңгімелері, повестері, романдарында ұлттық салт-дәстүрлер, әуен мен әндөр, өнер және қоғамдық өмірді танытудағы қырлары жан-жақты талдана отырып, сол халықтың ұлттық болымысы ашылады. Қызығушылық, екіжүзділік, сатқындық, опасыздық сынды адам мен қоғам арасындағы жат қылыштарды терең зерттеп, ұлттық менталитет қалай көрініс тапқанын жазушы шығармаларында айқын көрініс тапқан.

Ұлттық менталитеттің теориялық, тарихи-философиялық, этнопедагогикалық негіздері шынайы өмірдің арнасынан сүзіп алынған Ә. Кекілбаев әңгіме, хикаят, романдарындағы кейіпкерлер болмысынан тауып, олар оны қалай бейнелегенінің сырына қанықтыру, солар жасаған рухани мұрадағы ұлттық менталитет көріністерін байыптаған, сарапал беруді мақсат етіп отырмыз.

Ыңылым заманнан бері жұмыр жердің бетінде, Ұлы Дағаның құнарлы саурында бала-шагасын өсіріп, малын өргізіп, Алланың құдіретіне шубә келтірмей, тіршілік кешіп келе жатқан ата-бабамыз өзін қоршаған табиғаттың төрт мезгіліндегі әрбір құбылысын астындағы атындағы, қойнындағы әйелінің қас-қабагындағы бағып, небір ақ ниет, адаптың, биік адамгершілік, ізгілікке жетелейтін киелі әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрді қалыптастырыған. Философия ғылымдарының докторы, профессор Алтай Тайжанов: «Қазақ идеясының негізінде қазақ халқының ұғым-түсініктеп, философиялық, этикалық қағидаттары, гуманизмі, т.б. ұлт менталитетіне тән ерекше бояулары жатады. Қазақ идеясын ұлт шеңберінен жоғары көтеріп, бүкіл елге, сан түрлі ұлыстарға ортақ қазынаға айналдыру үшін ұлтымыз бойындағы рухани қуатты таныту – басты мақсат» [1, 4-б]. Міне, Тәуелсіз ел болып, есіміз кіріп, етегімізді жапқан шақта «қазақ идеясын», «ұлт идеясын» жоғары көтеріп, ақыл-ойы отаршылдықтың үстем идеясымен лайланған, қайдан шыққанынан, қандай жағдайға жеткенінен, болашағы не күтіп тұрғанынан бейхабар жас буынды енді адастыруға тиісті емеспіз. Асылы, әлгі үш сауалдың мәнін түсініп, қазақ екенін мойындағы, бар тағдыры туған елі, туған халқымен байланыстырығын, ендігі жерде арман-мақсатына, бакытқа сонымен жететінін сезіндірген, ұлттық идеямен уланған санаасын емдесе ғана басын торлаған бұлты сейіліп, айы онынан, күні сонынан тумағанына көзін жеткізген абыз. Демек, «ұлттық бойындағы рухани қуат» оның ғасырлар бойы қалыптасқан мінезді, құлқы, тәрбиесі, поэзиясы, бай аудиң әдебиеті, салты мен санаасы, әдеті мен ғұрпты, дәстүрі, дастарханы мен пейілі, жауынгерлік рухы, қайсарлығы, достыққа берік, құшағы кендігі, алғыр, адалдығы. XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан бермен қарай жазушыларымыз халқымыздың бойына рухани нәрді теренірек сініріп, ұлттық санаасын жетіліп, өсіп-өркендеуіне мол үлес қоса бастады. Өйткені, әдебиет-өмір мектебі, тағым дарытатын қуаты қайнар. Сол «қуатты қайнардың» Тәуелсіздік таңы сібірлеп атқаннан кейін өсіреле қажет болуының заңдылығын философ-ғалым Алтай Тайжанов жоғарыдағы біз үзінді келтірғен мақаласында: «Қазір ұлттық санаасын өсу кезеңінде – адамның рухани дүниесін байыту көкейкесті мәселеге айналды. Себебі, руханилық азайған сайын өмір қатаңданып барады. Өмір мен ортаға деген салғыртық, мейірімсіздік-жастардың рухани кедейленуінен» [1, 4-б], - деп түстеп, таңбалап береді.

Ұлттық сана ана тілін жетік менгеруден басталады. Рухани байлық көздеріне сол тілдің арқасында жетесіз. Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақырында» көне ұғымдарды «тірлітү», ежелгі сөздерді менгертуге көп күш салады. Айталақ, «тасбақаның дауылы» деген сез тіркесін бұрын әдеби туындылардан көп ұшырастырымайтынбыз. Әбіш осы жорықтан Байтақ шаһарына оралып келе жатқан Алмас ханның ойын өрістете келе: «бұрын тасбақаның дауылы мен қазанның кірісінде жолға шықпаушы еді. Осы жол елге көктем басында оралым деп амалсыз ұрынып отыр». Сонда «жарық жалғаның астынан үстіне келтіретін» Алмас хан Отамалының қарлы боранында, құм суырған дауылды көктемінде – наурыз айында, сосон қара жанбырдан көз ашпайтын, дауылды, жайсыз қараша айында жолға, жорыққа шыққанды онды санамаған. Көктемнің аты – көктем. Қанша қарлы боранды, дауылды болғанымен, көктем өз күшіне енбек. Көктемгі дауылдың да пайдасы бар, «тасбақаның дауылынан» «Бесқонақтың бес күні еткен соң, дүние жынынан айырылған бақсыдай жым-жырт бола қалды. Жер беті айғыз-айғыз жарылып кетіпті. Жарықтың арасынан шықса керек, мына жерде де, ана жерде де, тенкіп-тенкіп тасбакалар жатыр. Кейбіреулерін жер аударып тастапты, төрт аяғы көктен кеп үйелеп қапты» [3, 43-б]. Дауылдың қаттылығынан топырағы бос жер тілініп, онда тасбакалар бой тасалап өніп-өседі. Қошпелі құм басқа жаққа аунап – көшкенде тасбакалар жарықшактардан шығып, «масайрамақ». Жазушы бізді «тасбақаның дауылы», «тасбақаның шәбі», «бесқонақ» деген көне сөздердің этимологиясына бойлатып, жаңа сөз үйретіп, сөздік қорымызды байытуға мүмкіндік жасайды.

Ата-бабамыздың тіршілігі – төрт түлікке телулі болғандықтан, табиғатпен қунделікті бетпебет келіп, оның тылсымын жете менгерген. Аспандағы күн мен ай, жұлдыздардың жылжуын бағып жұлдыздардан табиғат құбылысын дәл анықтап, көктеуге, жайлауға, қүзеуге, қыстауға қай уақытта көшуге болатынын ескертіп отырған. Жылдың төрт мезгілінің қалай құбылып, қандай ауа райы күтіп тұрғанын да халық дәл бақылап, бай өмірлік тәжірибе жинақтаған Жазушы Төкен Ибрағимов: «Қазақтың табиғаттанымы аса ұшқыр. Асая табиғаттың аясында, ашық аспан астында жүріп, көп нәрсені қоңілге тоқыған. Айтқыштығы да содан болса керек, ал сөз ойдаң жемісі ғой, ендеши сол ой да ғажап екені анық» [4, 4-б],-деп жазушы Ә. Кекілбаевтың ел тарихының қойнауына сұнгіп, тірнектеп тапқан сөздері сол халқының «айтқыштығын» мойындаға түседі. Ізденімпаз журалист Айнара Ашарова жаратылыстың тылсымын ел аузынан жинай келіп, табиғат жайлар жүрттап біраз сөздердің мағынасын [4, 4-б] анықтап берді. Ол кісінің айтудың қарағанда, наурыздың ортасы мен жиырмалары аралығындағы жауынды қундері «бес қонак» та, сөүірдің (көкектін)

бірінші жартысынан кейін наизағай ойнап, үзбей жауатын нөсерді «Қызырдың қамшысы» атаған. Қектемнің жылуынан жердің тоны жібіп, соңғы жауынның аппақ қар бол жерге түсін қазақ «құс қанаты» атаған. Жерді қаранғылық баса батыстан пайда болатын Шолпан жұлдызын халық «Жарық жұлдызы», ал сол Шолпанның таң атарда шығыстан жарқырап тууын «Тан жұлдызы» дейтін көрінеді. Ежелгі аңыз бойынша «Құс жолы» деп аталағын аспандағы бозарған үлкен жолақ «бір аданың емшегінен төгілген сұт» санағып, ол «Сұт жолы» деген киелі атауды иеленіпті. Жазғұтыры желді «өкпек жел», күзгі сұықта «қара сұық», күн шығып тұрғандағы жанбырды «соқыр жанбыр», төніп келгенмен, тізіліп өте шығатын, жаумайтын бұлтты «қысыр бұлт», наурыздағы күннің ұза-руын «ұзынсары», ал мамыр айының аяғына таман киіктің лақтайтын тұсында согатын желді «Құралайдың салқыны» деп атаған. Сондай-ақ, қаһарлы қыстап малды зорға алып шыққан халық ол төлдейтін шакта да, басқа кезде де ауа райына қатты алаңдаған. «сүмбіле туса су салқындайды», «таразы тумай таудан түспейміз» немесе «таразы туса таң сұыр», «сүмбіле туса су сұыр» деп аспандағы жұлдыздардың тууына, жылжуына қарап шаруасының қамын жетін қазекенің қина-лысын ұқпасақ кім болғанымыз? Қектемгі күннің күркіреуінен егіннің қалай шығатынын, кәдімгі сұық торғайдың ерте жұмыртқалауынан күннің ерте жылынатынын, қектемде жылқының ықтай беруінен келер қыстың қатты болатынын болжаған ата-бабаларымызды қалай осал санаймыз? Бізге сыры бимәлім Жетіқарақшы, Үркер, Темірқазық, Босаға, Сүмбіле, Таразы т.б жұлдыздармен мал сонында таны айырылған еңбеккор бабаларымыз табиғатпен етене жақындығына еміреніп, сол еміренуінің негізінде олардың сөздік қорындағы бағалы «қазынаны» бүгінгі иелеріне «жібекке орап» ұсынуына асыратынын байқаймыз.

Қазақ қоғамында отбасын ойрандайтын басты жау, ол – күндестік. Ұлы ханша - сол күндестік індепті асқынған әйел. Ұұрын да осындаған бір амалы төбе көрсеткен-ди. «Ұлы ханымның алалайтыны бұның өлгеннен қалған үлкен ұлы еді. Оны сонау көз көрмес алысқа, жау аймаққа билеуші етіп жіберктізген де сол болатын... Пірдің аузын алып, тақтың мұрагерлеріне қоярда – қоймай жүріп өзінен тұған ұлын белгілетті» [3,166-б]. Ұлы ханша күйеуі сөзін тыңдайтын болғандықтан, өзін, өзінен туған балаларының ғана қамын ойладап, басқа әйелдері мен өгей балаларының жолын кеседі, менмендігі мен өзімшілдігі асқынған. Қазақ қаламгерлері сөйтіп қоғамымыздың айрандай ұыып отырған береке-бірлігін тас-талқан ететін ең ауыр істі өзік жандылардың қасқойлікпен жүзеге асыратынын сынайды. «Бәйбіше-тоқал» - казақ қоғамының ірге тасын шайқалтқан зілзаладан кем саналынбаған. Күндестік індепті ұлы ханшаны мендегенін Алмас ханның туған шешесі ертерек андал, ұлының қартая келе тағдыры тұйыққа тірелетінін болжаған анасы баласына: «Сенің әкен, ұлы жалғыз өзін болған сон, ертерек аттан түсіп, билікті саған берді. Ал сенін балан көп, өз күшіктерінді өз көзінше қырқыстырып қоймай, өле-өлгенше ешқайсысына тағынды берме. Тұғырдан тұскен сон, балалы қатыныңды сағалама – балаларына арқа сүйеп, басыңың қадірін кетіреді; баласыз әйелді сағала-балалы әйелдерінің алдында баласыздығынан қорғалақтап, өзінді пана тұтып, өле-өлгенше сыйлап өтеді» [3,170-б], - деп көп әйелді еркектің басы қайтсе «сыйлы» боп, бақиға аттанғанша «қадірін кетірмеудің» аксиомасын ұсынады. Өзі де көп әйелдің бірі болған анасы көп әйелді баласына қойма толы алтынына бергісіз ақыл айтып орындарқанмен, бәрі ханның ақыл-ойы, парасаты, адамды түсініп, бағалай білетін, ел сөзіне ермейтін салқын санасына қатыстылығын ескермей болмайды.

Суреткер Әбіш Кекілбаев көркемдіктің құрыған көздеген нысанасына қапысыз салуға машиқтанған эпик жазушы. Оның дарын табиғатына біткен аста-төк қабілет-шалымы да, әлемдік көркеменер айдынының тұндығынан жүзіп жүріп сусындаған тәжірибесі де қыруар. Ол айта алған ой, ол кестелеп үлгерген өнер барша сыр-салмағымен, барша көркі бояуымен бүгінгі таңда тек қана Әбіштік ой, тек қана Әбіштік өнер болып отырған жоқ. Сонымен бірге қазіргі қазақ өнерінің және рухани ұмтылыстардың бедерлі бір айғағына айналып отыр.

Он алты жасқа енді толып, әлі он-солын байыптай қоймаған ару әлемді тітіреткен құдіретті хан күйеуі қобди толы асыл тасты сыйға жібергеніне ризалықтан жан-журегі елжіреп, жоқ маҳаббатты қолдан жасап, алыста өзін аңсан, үздігіп жүрген зайдыбына өзінің де «қүйіп-жанған» пәк маҳаббатының белгісі ретінде маҳаббат мұнарасын тұрғыздыруға белсene кіріседі. Жорықтан оралған Алмас хан өзінен арналған көгіллір мұнараны көргенде: «Мынау мөлдір судай мап-майдада үлбірек сезім ойына тағы да ханымды түсірді. Ол әлгі кек мұнарада бұған алыстан қол бұлғаған сағынышы мен асыға күткен ынтызарын, өзгеден алабөтен өліп-өшкен ықыласын ғана емес, жалғыздығын, басқалардың көптігін істеп басынғанын көріп, қамырықкан қам көнілін, «Кел, мұңымды тында, ұқ, корға» деп шағынған жалбарыныш сезімін түтел бейнелегендей. Асқақтық пен нәзіктік, шаттық пен мұн, ерлік пен аяныш, сағыныш пен құштарлық бәрі қосылғанда маҳаббаттан

басқа не болушы еді» [3,174-6], - деп екі түрлі ой, екі түрлі сезім, екі түрлі шешімнің отына күйіп, тасқынына тұншығады. «Ақ ниетті, ақ жүректі тектілер, жұртын қолдап, елді ұшпаққа жеткіз» (Ж.Баласағұн). Алмас хан басқаны ұшпаққа жеткізбек түгілі, пәк сезімімен бір қоби асыл тастың қадірінен махаббат бағасын жоғары қойған уылжыған арудың құрметін бойына дарыта алмай, әрісәрі қүйдің, қызғаныштың, өзімішлідіктің қызыл итіне таланады. Қамықкан қам қөнілін емдең, жалбарынышты назын, тыңдалап жұбатудың орнына, сағынышы шегіне жетіп, ерінің құшағын ансаған жас келіншектің өтініші мен арман-ансарын жауынан бетер қаралап, жәбірлеп, жазалаудан шімірікпейді. «Ақ жүректі», «ақ ниетті» саналған, алып империяның тағдыры қолындағы ұлы әмірші бәйбішесінің құндестік сезімін ар таразысынан өткізбей, құдіктің уына бойын алдырады. «Тарпан-тұрпансыз, биязы. Биліктің әзәзіл дәміне құныға қоймаған уыз жас... Кіші ханым жорықтығы жарының құрметіне мұнара салыпты. Қазір Байтак шаһардағы мұнараларының бәрінен бойын асырып тұрған - сол»[5,171-6]. Иә, кіші ханша ізгі ниет, таза қөнілден ізгі іс тындырганын Ұлы әмірші ұғып, бәрін тұра мағынасында қабылдаса да, тектілігінен пенделігі асып түсіп, көзі жеткенге де әміршілдік ұртоқтағын аямай сілтеп, Алла алдында кешірілмес күнәға батады. Мұнан біз қазақ әйелдері қалын малмен қосақталса да, құдай жетелеп кеп, мәжбүр еткен әйелдік парызын өтеуге адал, иманына беріктігін аңғарамыз. Қатал тәрбие мектебінен өткен қазақ қызына өмірдүние жинау үшін емес, дуние өмір сүру үшін қажет. Олар ушін кім де болмасын, ақ некесі қылған адамға қылдай қиянат жасамау, сәл ілтипатын ескерусіз қалдырмау - тіршіліктің жазылмаған заңы, аналық, әйелдік борышы. Ал, «қиянатқа, ақ некенің талабына нұқсан келтірсе», ол үлкен әйелінің астарлы, құтұрқы әрекетінің шырмауынан шыға алмай, әрі өзінің еркектік мүмкіндігінің төмендігі мәжбүр еткен бейдауа күйінен қорынғандықтан, ұзак үақыт ой мүжіген, заңды қүйеуін тосқан ыстық құшакты әйелді өзінен сүйинуға, жек көруге, безінуге мәжбүрлекен. Ит жанды қазақ әйел өзіне телулі еркектің қай қорлығы, сынағына да төзіп, қөнілі қайтқаннан кейін ғана «тарзынданнан» жеріп, беймәлім әлемге қол созған. Шектеусіз билік қолындағы хан әйел жүргегіне де әмірім жүреді деп, ақыры тілін тістеп, жалған дүниенің бір күндей болмай өте шығатының кеш сезіп, түйікқа тіреледі.

Әбіш Кекілбаев «Аңыздың ақыры» романында ұлттық менталитетке қатысты этнографиялық бояуларды келістіре жағып, өмір шындығын қаз-қалпында кестелеуге барын салған. Ми қайтантқан шілде ыстығында салынып жатқан мұнараның құрылышымен танысқалы келген кіші ханышаны қаламгер: «Әр жер-әр жерінен алтын жүгірткен селдер перденің ар жағынан мойылдай мәлдіреп қос жанар бұған қадала қапты. Сол қап-қара екі жанар мен керме қас болмаса, мынау зымыран мұнараның басына жел көтеріп әкелген әлдекімнің селдір пердесі екен деп қалатындаисын. Қарсы алдына кеп қадала қалған әлгі бір жұмбақ әйел басынан аяғына дейін мәлдірекен селдір ақ шәйіге көміліп апты... Әйел мұның өз көзіне өзі сенбей тұрғанын аңғарып қалғандай селдір жамылғының ар жағынан күнге шағылышып жарқырап көрінетін қамқа көйлегінің етегін сүйріктей әдемі саусақтарымен бірге көтеріп, кенереге жақынырақ барып, төменге көз салды да, биік сәүкелесін түсіріп алмайын деген кісіше, дереу бойын тіктеп, кері бұрылып еді, маңдай тұсынан бармақтай лағыл жарқ ете қалды. Сосын бұған әлдене айтқалы оқталды да, не айтарын білмей қысылып, қымсына күлімсіреді. Сол бір оқыс қызырып, қымсына жымиғаны манадан бері от шаша қараган қос тана көздің астында қыбырсыз жатқан бұйығы ақша жүзін түгел нұрландырып жібергендей болды» [3, 222-6], - деп романың құллі рухын көтеріп тұрған оқиғалардың жұлын - жүйкесін алдынызға тосады. Шығыс әйелдерінің нәзіктігін, құпия-жұмбақтығын, алғыр, сезімге бай, тілсіз тілмен сырын жеткізетін сырбаз, инабатты, барынша сезімтал, айтқанын орындаатпай қоймайтын табанды, қайсар, бірақ өзімішлігі жоқ, тәкаппарлығын паш етеді.

Әбіш «Аңыздың ақыры» романында тек қазақ халқына тән ұлттық салт-сана, әдет-ғұрыпты бейнелеп берумен шектелмей, Байтак шаһарында тұратын саудагер үйғырдың қызын ұзату салтын сол үйден пәтер жалдап тұратын Жаппар шебердің көзімен көріп, бастан кешіртеді, ой түйдіртеді. «Ұлттық харakterді, ұлттық образды беру, - деп жазады көрнекті ақын, лингвист Олжас Сүлейменов, - әдебиеттегі ең қыын нәрсе. Ең шебер деген жазушы бөтен ұлттың мінез-құлқын бере алмайды. Ол оның қолынан келмейді. Ол тек өз халқының, өз ұлтының ғана образын бере алады. Қисыны жоқ істі талап ету орынсыз» [2, 318-6]. Бір жағы түркі туыстас халық, екіншіден, іргелес, қоңыс қонан аяқ-табағы араласқан көрші-қолан, үшіншіден, қыз алып, қыз беріскең құдандал, сініскең жүрт қой. Жазушы сондықтан болар салт-санасында, әдет-ғұрпында қазаққа көп ұқсастықтары бар ағайын халықтың осы тұрғыдағы ерекшеліктерін қалдырмай, аса бір ілтипатпен детальдарын қалт жібермей бейнелейді. Ұйғыр ағайындар шаруаға мығым, әр нәрсеге ұқыпты, тыянақты, мазасыздау келеді гой. Ахмет саудагер қызын ұзатпақшы. Сол көптен күткен күн де

таяды. Ауланың ішіне үш-төрт жерге тайқазан асылып, палау басылады. Неше жерге шок өртеліп, көуап та пісіріледі. Әйтеуір тандыр біткеннен от кеткен жоқ... Алдын-ала жиылған ағайын-туған, көрші-қоланың қас-кабағы жайдары. Ауланы дәм іісі кернеп кеткен. Еркектер отырған бөлмeden шарап пен тер іісі, әйелдер бөлмесінен миуа мен этір іісі тұмсығынды жарады. Ол кезде қазакка шарап пен этір жете қойған жоқ, қымыз бер дала ғұлінің қосылған іісі танауынды қытықтап, таң нұрын сініріп жүргені мәлім. Ұйғыр да мұсылман халық қой. Сондықтан неке қию үрдісі қазаққа да ұқсас: «Күннің қызылы семе еркектер бөлмесінде тойға арнайы шақырылған қази қолындағы ішіне сақина салған тостағанға неке сүйіп, қасына күйеу мен қалындықтың күәгерін шақырды. Ақ некенің дұғасы оқылғасын қази қолындағы судан күйеуге бір ұрттатып, күәгер мен жігіттің жолдастарын ертіп, бөлек үйде шымылдық ішінде отырған қалындыққа беріп жібереді. Көп ұзамай тостаған қазидың қолына қайтып оралды. Ол екі еке мен күйеудің, күәгердің алдында дұға оқып, ақ некеге бата берді» [3, 197-б]. Бәрі орын-орнымен жүзеге асады. Неке сүйін күәгерлердің көзінше жігіт ішіп, қалындық та ұрттайды. Неке қиярға жиналған қауым көзінше болашақ ерлі-зайыптылар неке сақинасы салынған зәмзәм сүйін ішіп, қыз бер жігіттің әкесінің қатысуымен дұға батасы оқылып, бата беріледі. Некені дін жолымен қию процесі тек ерек қауымы арасында өтеді. Келесі кезекте ер адамдар ортасында отырған күйеу жігітті ырым бойынша әйелдер «тартастып» әкетіп, нәзік жыныстылар бөлмесіне ертіп әкеледі. Үрдістің ретінә қарай күйеу жігіт үйге жиналған әйелдің бәріне «қыз көрсетер» сыйлық бергенде гана ол эн айтып, би билеген келіншектердің кошеметіне бөленіп, шымылдық ішінде жинаулы жасау үстінде отырған қалындығының қасына жайғасып, бір ыдыспен әкелген палауды бірге жеуге қақылы. Әйтсе де күйеу «өтер қыл көпір», ырым-жырым қазақтарға қарағанда ұйғыр бауырларда әлдеқайда женелдеу тәрізді. Әр елдің «салты басқа, иттері қара касқа» демекші, ұйғыр жұртында некесі қылған жігіт пен қалындықтың алғашқы кездесу кеші де өзшеге: «Жас келін мен күйеуді онаша қалдырып шығып кеткен сақа келіншектер есік, терезеден тың тыңдайды. Әуелі дымдары ішінде бол үн-тұңсіз тұратын олар әлдебір уақытта бір-біріне сыпсындағы жөнеледі, енді біраздан соң сылқ-сылқ күле бастайды. «Неге күлгенимізді жұрт біліп қалмасын, жайырак күлсейші, - деп бірінің бірі мықынын үзіп алады. Сосын іштегі дыбыс басылған кезде, олар да күлкілерін пышақ кескендей тез тыя қояды. Қапелімде не болып, не қойғанын біле алмай аңтарылып тұрып қалады да, сәлден кейін бір-бірімен сыйырласып кенес құрады. Сосын іштерінен біреуіне жас жұбайлардың есітін қағуды тапсырады» [3, 198-б]. Жаңа қосып, табысқан ерлі-зайыптылардың тесекте алғаш кездесуін анду қазакта ерсі саналады. Бірақ қалындықтың пәктігін ескеру халқының төртіншінде саналатынын теріске шығаруға болмайды. Ұйғыр халқы сол екі жастың алғашқы табысу кешін тыңдап, ондагы әрбір дыбысқа үздіге құлақ тұруі, сосын қолма-қол бөлмесіне кіріп, астыларына төсделген материалды тексеріп, нәтижесін табан астында әйгілеуді басты міндеттері санаған. Қазақ қалың малы төленген қалындығының пәктігін басты өлшемі санаға, ұйғырлар қыз тәрбиесіндегі ата-ана жауапкершілігін басты назарда ұстайтын тәрізді. Енді табысқан екі жастың тәсітін тексеру аныны санағанымен, түркі туыстас халықтарда қыздың түрмисқа шыққанша арын бекем сақтауы талап етіліп, анына мол жауапкершілік жүктелген. «Ыңдысина қарап асын іш, шешесіне қарап қызын ал», «Қызға қырық үйден тиым» дегенде нәзік жыныстылардан қыз арына, бекем болу талабы тым қатал болған. Оны біз ұйғыр Ахмет саудагердің қызы Зухра тәрбиесінен аңғарарымыз: «Бетінен шарқаты түспей, ма-лынған жібек кейлектің ар жағынан құрақтай майысқан талдырмаш денесін бұлт-бұлт ойнатып, қыбыр-қыбыр қимылдайтын да жүретін бала қыздың, күн сайын бір үйден өргенмен, ешқашан жүзін көрген емес-ти. Қыз еркектер отыратын бөлмеге, сірә да, бас сұқпайды» [3, 223-б]. Міне, ортағасырда да, қазір де түркі туыстас халықтар қызы ұзатылып кеткенінше еш еркектің көзіне түспей, тек қосылатын қосағына «каман жеткенінше» ұйқысы шала болатыны әмбеге аян. «Аман жету», «жетпеу» тек қыздың ұстамдылығына қатысты да бола бермейді. Жазушы Дулат Исаbekовтің «Тіршілік» повесінде төрт құбыласы сай отбасында алтайы қызыл тұлқідей құлпырып бойжеткен Қыжымкүл, кекірегі зор әкениң қызым өзімнен дәүлеті, сәулеті, бағы, шек-шекпені асқанға беріп, атағыма даңқ, байлығыма байлық үстеймін деген пендешеліктің құрбаны боп, пысық байдың есебі «мұз да, тұз да жалатып», орны толмас ұтылысқа, қан жылатқан қасіретке ұрындырғаны өмір шындығынан алынған фой. Намысқа тиу кекті тудырады. Кек асқына келе, астам көкіректі басып, асқанға топырақ асатады. Екі түйе сүйкеніссе, арасында байқұс шыбын «өледі». Перште перінің мазағына, жеміне айналады. Кошпенде тірлік, жаугершілікті бастан көп кешкен қазақ қызын қымтып-жасырмай, еркін ұстаган. Еркіндікті сезінуін үйде де, түзде де сақтатып, ешкімнен тайсалмай беті ашық жүріп, денесін қымтап ұстауға міндеттемеген. Ұлы жоқ үйдегі қыз еркекшора боп үйдің, түздің шаруасын бірдей атқарып, ұлдың орнына көбірек жүрген. Жаугершілік заманда қазақ әйелі

күйеуі мен баласынан өзін бөлектемей, сауытын, дулығасын киіп, қолына қылыш, найзасын алып, ерлермен қатар тұрып, туған жері үшін аламан соғысқа білек сыбана кіріскең фактілер жеткілікті.

Сонымен, Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романында қазақ халқы көшпенде өмір салтына сай тәрт түлік малдың ыңғайымен табиғатпен етене табысып кеткеніне орай оның құшағында болатын астрономиялық құбылысты сезінетін деңгейге жеткен. Ауа райының ыңғайына бейімделмесе, «қас-қабағына» қарамаса, өмірі қиындал, шаруасы шатқаяқтап қалары ақиқат. Қазақ-қашанды әр нәрсені тікелей атымен атап, ойына ұялаған құдікті тұспалдан жеткізуге көнігілген сұңғыла халық. Романда Алмас хан, Ұлы ханша, Кіші ханша, Жаппар шебер іс-әрекеттері негізінен тұспалға құрылған. Қазақ қыздарын ежелден айттырылған жеріне пәк қалпында тұсуге міндettі санаған. Бірақ адаптейлін, кіршіксіз сезімін арамдағанды кешпеген. Қазақ аруы өте сезімтал, сергек, ізгі, қуатты, серттіне берік жігітке өмірін де қиоға әзір, дүниеконыздықтан қашықтығымен ерекшеленеді. Қөп әйел алушылық қазақта қалыпты дәстүр болғандықтан, отбасындағы ірі-ірі қайшылықтар, құндеңстік әлегі, айттыс-тартыс, отбасының ойраны бақытсыздыққа ұрындырмай тұрмаған. Ә.Кекілбаев хан отбасын суреттегенімен, онда да құндеңстік ауруы аз қасірет әкелмейтінін нақты бейнелеген. Өмір бар жерде бір халық екінші халықпен жақындасты, араласып, достасып, туысып кететіні – тіршілік заңы. Жазушы қазақ менталитетін түбірлей қаза оның ел өміріндегі тигізетін пайдасы мен залалын бейнелеумен шектеліп қалмай, жергілікті ұлтпен етене табысып кеткен ұйғыр халқының да өкілдерінің мінез-құлқына, адамшылық болмысина, ұлттық салтсанасы, дәстүрін көркем кестелеп, танымымыздың көкжиеғін кеңіткен.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Тайжанов А. Өмірдің қатаңданыш бара жатуы – рухани жұтандықтың көрінісі // Егемен Қазақстан. – 2010, 15 наурыз.
- [2] Сүлейменов О. Жастарды Толстойды оқуға шақырамын // Жұлдыздар отбасы. – 2010. – № 12. – 10-б.
- [3] Кекілбаев Э. Ханпа-Дария хикаясы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 143 б.
- [4] Ибрагимов Т. Табиғат пен қазақ қозғалысы бірдей // Қазақ әдебиеті. – 2010. – № 2.
- [5] Ларопфуко Ф. Мысли, изречения и поучения. – М., 1901. – XL. – С. 295.
- [6] Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлкө, 1999. – 399 б.
- [7] Кекілбаев Ә. Дауірмен бетпе-бет. – Алматы: Жазушы, 1972. – 401 б.
- [8] Әбдіғазиұлы Б. Асыл арна (Абай дәстүрі және Шәкәрім). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
- [9] Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиакт, 2002. – 504 б.
- [10] Қирабаев С. Тың ізденістер. Уақыт және қаламгер: әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1980. – 262 б.
- [11] Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002. – 504 б.
- [12] Қадиғалиева А. Национальный характер. Национализм // Қазақстан жоғарғы мектебі. – 2003. – № 4. – Б. 241-247.
- [13] Қаратав М. М.Әуезов. – Алматы: Жазушы, 1967. – 127-б.; Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 148б.
- [14] Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр: Зерттеулер, макалалар. – Алматы: Жазушы, 1980. – 312б.
- [15] Қабдолов З. Қезқарас: Талдаулар мен толғаныстар. – Алматы: Рауан, 1994. – 367 б.
- [16] Әбдіғазиев Б. Асыл арна (Абай дәстүрі және Шәкәрім). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
- [17] Қанарабаева Б. Қазақ наным-сөнімдерінің фольклордағы көрінісі; Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
- [18] Перкин Н.С. Герой белорусской советской литературы в совете проблемы национального и интернационального (национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке). Сборник. ст. – Кипенев: Штилиница, 1971. – 360 с.
- [19] Абусаматов А. Проблемы характера русского человека в узбекской прозе (1920–1970 гг.): Автореф. канд. филол. наук. – Ташкент, 1982. – 22 с.
- [20] Атаев М.П. Художественное воплощение национального характера в литературе Туркменистана 70-х годов: Автореф. канд. филол. наук. – Ашхабад, 1987. – 22 с.
- [21] Бекніязов Т.Б. Герой и проблема нравственности в современной казахской повести: Автореф. канд. филол. наук. – Алматы, 1992. – 24 с.
- [22] Гачев Г. Национальные образы мира. – М.: Советской писатель, 1988. – 448 с.
- [23] Наурызбаев Б. Қазақ прозасындағы Б. Майлин дәстүрі. – Алматы: Ғалым, 1979. – 180 б.
- [24] Тілеужанов М.М. Қазақ тағылымы. – Орал, 1994. – 192 б.
- [25] Төлепбергенова А. Нәзіктік пен түрлайылыштық тартысы // Алматы акпамы. – 2001. – № 17.
- [26] Қабдолов З. Сөз енері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- [27] Бурсов Б. Национальное своеобразие русской литературы. – Л.: Советский писатель, 1967. – 396 б.
- [28] Касумзаде. К проблеме национального характера в литературе (Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке). Сбор. цитат. – Кипенев: Штилиница, 1971. – 360 с.
- [29] Швецова А.В. К проблеме аналитики национального характера как феномен культуры. – Электронное издание Таврического национального университета, 2004. – Вып. № 11(45).
- [30] Қирабаев С. Тың ізденістер. Уақыт және қаламгер: әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1980. – 7-кітап. – 262 б.

REFERENCES

- [1] Tajzhanov A. Өмірдің қатаңданурында жатуу – руhamи zhұтандықтың көриниси // Egemen Қазақстан. 2010, 15 наурыз.
- [2] Sylejmenov O. Zhastardy Tolstoijdy оқыға шақырамын // Zhyldyzdar otbasy. 2010. № 12. 10-b.
- [3] Kekilbaev A. Hansha-Darija hikajasy. Almaty: Atamyrat, 2003. 143 b.
- [4] Ibragimov T. Tabirat pen қазақ қозралысы бирде // Қазақ әдебиети. 2010. № 2.
- [5] Laroshfuko F. Mysli, izrechenija i pouchenija. M., 1901. HL. S. 295.
- [6] Kekilbayly A. On eki tomduq shyfarmalar zhinary. Almaty: Olke, 1999. 399 b.
- [7] Kekilbaev Ә. Dəuirmen betpe-bet. Almaty: Zhazushy, 1972. 401 b.
- [8] Әbdigaziyly B. Asyl arna (Abaj dəstiyri zhәне Shəkərim). Almaty: Қазақ universiteti, 1992. 128 b.
- [9] Kirabaev S. Təuelsizdik ruhyumen. Astana: Foliant, 2002. 504 b.
- [10] Kirabaev S. Tүң ізденістер. Uakyt zhәне kalamger: әдеби syn. Almaty: Zhazushy, 1980. 262 b.
- [11] Kirabaev S. Təuelsizdik ruhyumen. Astana: Foliant, 2002. 504 b.
- [12] Kadjalieva A. Nacional'nyj harakter. Nacionalizm // Қазақстан zhоралту мекеби. 2003. № 4. B. 241-247.
- [13] Karataev M. M. Өuezov. Almaty: Zhazushy, 1967. 127 b.; Majtanov B. Қазақ prozasyndary zamandas bejnesi. Almaty: Fylym, 1982. 148 b.
- [14] Nugatov A. Zhalrasqan dəstyry. Zertteuler, makalalar. Almaty: Zhazushy, 1980. 312 b.
- [15] Kabdolov Z. Kezqaras: Taldaular men tolqanystar. Almaty: Rauan, 1994. 367 b.
- [16] Әbdiraziev B. Asyl arna (Abaj dəstiyri zhәне Shəkərim). Almaty: Қазақ universiteti, 1992. 128 b.
- [17] Kanarbaeva B. Қазақ nanym-senimderiniñ fol'klordary kөrinisi. Zertteu. Almaty: Zhazushy, 2004. 288 b.
- [18] Perkin N.S. Geroj beloruskoj sovetskoj literatury v sovete problemy nacional'nogo i internacional'nogo (nacional'noe i internacional'noe v literature, fol'klore i jazyke). Sbornik.st. Kishenev: Shtlinica, 1971. 360 s.
- [19] Abusamatov A. Problemy haraktera ruskogo cheloveka u uzbekskoj proze (1920–1970 gg.): Avtoref. kand. filol. nauk. Tashkent, 1982. 22 s.
- [20] Ataev M.P. Hudozhestvennoe voploschhenie nacional'nogo haraktera v literature Turkmenistana 70-h godov: Avtoref. kand. filol. nauk. Ashhabad, 1987. 22 s.
- [21] Beknijazov T.B. Geroj i problema nравственности v sovremennoj kazahskoj povesti: Avtoref. kand. filol. nauk. Almaty, 1992. 24 s.
- [22] Gachev G. Nacional'nye obrazyy mira. M.: Sovetskoye pisanie, 1988. 448 s.
- [23] Nauryzbaev B. Қазақ prozasyndary B. Majlin dəstiyri. Almaty: Falym, 1979. 180 b.
- [24] Tileuzhanov M.M. Қазақ tarylymy. Oral, 1994. 192 b.
- [25] Tөlepb ergenova A. Naziktik pen turpajlylyk tartysy // Almaty aksamy. 2001. № 17.
- [26] Qabdolov Z. Soz enerji. Almaty: Қазақ universiteti, 1992. 352 b.
- [27] Bursov B. Nacional'noe svoeobrazie russkoj literatury. L.: Sovetskoye pisanie, 1967. 396 b.
- [28] Kasumzade. K probleme nacional'nogo haraktera v literature (Nacional'noe i internacional'noe v literature, fol'klore i jazyke). Sbor. Citat. Kishenev: Shatnina, 1971. 360 s.
- [29] Shvecova A.V. K probleme analitiki nacional'nogo haraktera kak fenomen kul'tury. Jelektronnoe izdanie Tavricheskogo Nacional'nogo Universiteta, 2004. Vyp. № 11(45).
- [30] Kirabaev S. Tun izenister. Uakyt zhane kalamger: әdеби syn. Almaty: Zhazushy, 1980. 7-kitap. 262 b.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А. КЕКИЛЬБАЕВА

А. Е. Тұрысбекова

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Ключевые слова: Тасбақаның дауылы, Тасбақаның шөбі, Бесқонақ, Құс жолы, Таң жұлдызы, Жарық жұлдызы.

Аннотация: В рассказах, повестях, романах А. Кекильбаева основанных на богатых традициях письменной казахской литературы, всесторонне рассматриваются на литературно-теоретической основе художественные традиции и взаимосвязь, последовательность их произведений. В исследуемой работе дан теоретический анализ термина казахский менталитет и определен генезис формирующих его сторон; рассмотрена роль национальных обычаяев и нравов, традиции и обрядов, песен и мелодии, искусства, правовых норм в распознании национальной самобытности в рассказах, повестях, романах А. Кекильбаева проанализировано то, что в национальном характере лежит национальное своеобразие этого же народа; выяснено, что А. Кекильбаев глубоко изучив увлеченность, склонность, лицемерие, продажность, страсть к нааживе и другие пороки человеческого общества, показали, что на самом деле может обогатить национальный менталитет.

Найти в героях рассказов, повестей, романов А. Кекильбаева проявление национального менталитета, раскрытых писателями на основе теоретических, историко-философских, этнопедагогических взглядов. Целью своего исследования мы ставим анализ того, как они в своем наследии раскрыли национальный менталитет.

Поступила 17.03.2016 г.